

İslâm Kelâmcılarına göre Hıristiyanlık

Müslüman-Hıristiyan ilişkilerinin ilk örneklerine daha İslâmiyet'in ilk yıllarında rastlanmaktadır. Kur'ân-ı Kerim Hıristiyanlardan, onların inanç esasları, dîni yaklaşımları ve kutsal kitaplarından söz etmektedir. Ayrıca tarihî kaynaklar, Hz. Muhammed ile ilk Müslüman toplumun Hıristiyanlarla olan münasebetleri ve görüşmelerine tanıklık etmektedir. Özellikle 630'da Necdân'dan gelen (Kuzey Yemen) Hıristiyan heyetinin Medine ziyaretini, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında gerçekleşen teolojik diyalog örneklerinin ilki olarak değerlendirmek mümkündür.¹

İlk dönemden itibaren Müslümanlar birden fazla Hıristiyan mezhebi ile yüz yüze gelmişlerdir. Buna bağlı olarak, Hıristiyanlık'a atıfta bulunan Müslüman yazarlarca kaleme alınmış eserler, başlıca üç Hıristiyan mezhebinden söz etmektedir: Melkâiler,² Nestûrîler³ ve Yakûbîler.⁴ Fetihler sonucunda Müslüman-Hıristiyan ilişkilerinin daha da yoğunlaşması ile birlikte Müslümanlar, bu üç Hıristiyan mezhebin dışında, meselâ Suriye'de Ermeni Kilisesi, Mısır ve Habeşistan'da ise Kıptî Hıristiyanlık'ı ile de tanışmışlardır.

Siyasî Düzenleme ve Sosyal Yapı

Sosyo-politik açıdan Müslüman-Hıristiyan münasebeti, dinî kimlik üzerine bina edilen ve her dinî gruba dâhilî özerklik statüsü tanıyan belli bir sosyal yapı ve düzenleme şeklinde kendisini ortaya koymuştur. Ehl-i zimmet ('koruma ahdi altında bulunanlar') diye isimlendirilen gayr-ı müslim cemaatler böylece, Müslümanların idaresi altında kendi iç meselelerini düzenleme ve cemaat üyeleri arasında kendi kanunlarını uygulama hakkını veren korunmuşluk statüsüne sahip olmuşlardır.

Genel olarak, ilk Müslüman yöneticilerin fethettikleri şehir ve kasabalardaki mevcut sosyal ve idarî yapıyı büyük ölçüde korumaları nedeniyle, Hıristiyan nüfusun ağırlıkta olduğu bölgelerde orta ve yüksek rütbeli görevliler Hıristiyanlardan meydana gelmekte idi. Ayrıca, bürokratik makamlar genellikle aynı aile içerisinde bulunan fertlere geçtiği için, söz konusu durum birkaç nesil boyunca sürmüştür. Meselâ, sekizinci yüzyılda yaşamış meşhur Hıristiyan teologlardan Yuhannâ ed-Dimeşkî (649-749) ve ailesi bu uygulamanın en meşhur örneklerindedir. 635'de (Hicrî 14) Bizans valisi olarak Şam'ı Müslüman ordusuna teslim eden dedesinden başka, babası ve kendisi peşpeşe Emevî hilafetinin yüksek rütbeli idarî makamlarını işgal etmişlerdir.⁵

Aynı toplumun birer üyesi olan Müslümanlarla Hıristiyanların, günlük hayata dair meseleleri paylaşmakla kalmayıp birbirlerinin dinî gelenekleri ve bunlara yönelik hal ve tavırları hakkında fikir alışverişinde buldukları da tarihen sabittir. Reddiye amaçlı yazılmış ve günümüze kadar ulaşmış en eski eserler, sekizinci yüzyılın sonlarına doğru kaleme alınmıştır. Söz konusu literatür incelendiğinde, her iki tarafın da kısa süre içerisinde birbirlerinin inanç sistemleri hakkında yeterince bilgi sahibi olmayı başardıkları dikkat çekmektedir.

Teolojik Tartışmalar

Yukarıda da belirtildiği üzere, Müslüman ve Hıristiyanların karşılıklı irtibata geçmesi, Hz. Muhammed ve Ashâb devri gibi erken dönemde vukû bulmuştur. Bunun ilk teolojik örneği niteliğindeki Necrân heyeti ile yapılan görüşme, asırlar boyunca yapılacak teolojik diyalogun özünü teşkil edecektir. Hz. İsa'nın ulûhiyeti, haça hürmet ve birtakım Hıristiyan uygulamaları (özellikle yiyeceklerle ilgili, meselâ domuz etinin yenmesi gibi), bu ilk karşılaşmanın tartışılan ana konuları olmuştur. Bu tarihî görüşmede dikkati çeken ve söz konusu görüşmeye damgasını vuran diğer bir husus ise, günümüzde çokça dile getirilen 'dinlerarası diyalog' kavramının uygulamaya konduğunun bir göstergesi niteliğindeki gelişmedir: Altmış kişilik Hıristiyan heyetin Mescid-i Nebevî'de ibadetlerini ifa etmelerine izin verilmesi, İslâm tarihinin oldukça anlamlı sayfalarından biridir.⁶

Görüldüğü üzere, daha ilk dönemlerden itibaren Müslümanlarla Hıristiyanlar sahip oldukları farklı dinî özelliklerin bir sonucu olarak, birbirlerinin dinî esasları hususunda karşılıklı teolojik tartışmalara girişmişlerdir. Bu kısa araştırmada, Müslüman yazarların reddiye amacıyla kaleme aldıkları eserlere genel bir bakış yapılacak ve bunlar içerisinde Kadı Abdülcebbar örneği üzerinde durulacaktır. Söz konusu meseleler, özel bir literatür olarak nitelendirilebilecek olan er-red 'ale'n-Nasârâ (Hıristiyanlara reddiye) ya da mezhepler/dinler tarihiyle ilgili müstakil eserlerde (el-milel ve'n-nihal veya makâlât) işlendiği gibi, mufassal Kelâm eserlerinin ilgili kısımlarında da ele alınmışlardır. Her iki dinî geleneğe ait teologlar arasında geçen karşılaşma ve dinî tartışmaların bir şahidi konumundaki reddiyeler, genel olarak İslâmî öğretilere ters düşen birtakım Hıristiyan doktrinlerini konu edinmişlerdir. Genel olarak Müslüman müellifler, İslâm inançlarına aykırı gördükleri bir kısım Hıristiyan inançlarını, Kur'an öğretileri üzerine bina edilmiş argümanlarla reddetmeye çalışmışlardır. Teslîs (üçleme), tecessüd ('enkarnasyon' ya da Tanrı'nın ete kemiğe bürünmesi), İsa'nın ulûhiyeti ve haça gerilmesi olayıyla ilgili tartışmalar, önceki ilâhi kitapların tahrife uğradığı meselesi, Hz. Muhammed'in Hz. İsa tarafından müjdelenmesi (tebşîrât) gibi hususlar, reddiyelerin temel konularını oluşturmaktadır. Özetle, tartışmanın özü Hıristiyan öğretisinin başlıca iki temel doktrini üzerinde merkezileşmektedir: teslîs ve enkarnasyon.

Gerek Hıristiyan gerekse Müslüman teologlar, -birinciler savunma, ikincilerse red amacıyla- yukarıda belirtilen ana konular ile ilgilenmişlerdir. Muhtelif Hıristiyan mezheplerine mensup teologlar değişik argümanlar kullanarak söz konusu doktrinleri açıklamaya ve savunmaya çalıştıkları gibi, Müslüman ilâhiyatçılar da ileri sürdükleri birden fazla delil vasıtasıyla bu inançların eksiklikleri ve tutarsızlıklarını göstermeye gayret etmişlerdir. Doğrudan Kur'ân esaslarından etkilenmiş olan reddiyelerde, başlıca iki temel metodun kullanıldığı görülmektedir: Birincisi, bu inançların Hıristiyan geleneğinde de yerlerinin bulunmadığını vurgulamak suretiyle, Hıristiyan doktrinleri ile Hıristiyan kutsal kitabı arasındaki tutarsızlıkları belirtmek, yani 'naklî' diyebileceğimiz metodun kullanılmasıdır. İkincisiyse, Hıristiyan inançlarındaki mantıklı tutarsızlıklar ve çelişkileri gösteren 'aklî' metodun kullanılmasıdır. Geniş reddiye literatürünün birincil maksadı, İslâm inançlarını savunmak suretiyle katıksız ve hâlis bir monoteizmi desteklemektir. Bu ise, argümanların 'polemik', yani reddiye yönünün yanında, 'apolojetik', yani İslâm inançlarını savunma amacını da güttüğünü göstermektedir.

Reddiyeler, genellikle Yakubîler, Nesturîler ve Melkâîler diye gruplandırılan birden fazla Hıristiyan mezhebine ve dolayısıyla da bunların herbirinin geliştirdiği Hıristiyan doktrinleriyle ilgili yorumlara cevap vermeye çalışmaktadır. Böylece, Hıristiyan mezhepleri arasındaki doktrinel farklılıklar, bunları reddeden Müslümanlar tarafından farklı argüman ve cevapların geliştirilmesine de sebebiyet vermiştir. Bu tür metinlerin hemen hemen hepsinde, üç Hıristiyan ana grubun tanıtımı yapıp öğretilerine cevap verildikten sonra, ilâhî ve beşerî özelliklerin birleşemeyeceği ve bir arada bulunamayacağına altı çizilmektedir. Genel olarak esas vurgu, ilâhî ve beşerî alanın birbiriyle karışımının mümkün ve makûl olmadığı prensibi üzerinedir. Zira İslâmî bakış açısına göre, enkarnasyon (tecessüd), yani ilâhî zatın beden içinde kendini dünyaya görünür kılması, ya da onda mukîm oluşu (hulûl); Allah'ın birliği, mutlaklığı ve aşkınlığını tehlikeye sokan ve onunla taban tabana zit olan anlayışlardır.

Kadı Abdülcebbar ve Hıristiyanlık

Diğer dinlerin reddi konusu, asırlar boyunca Kelâm ilminin vazgeçilmez bir parçası niteliğinde olmuştur. Böylece hemen hemen her mütekellim Kelâm konularını işlerken, önemli ölçüde diğer inançların reddi konusuna da yoğunlaşmıştır. Ortaçağ Mu'tezile kelâmcılarından Kadı Abdülcebbar (ö. 415/1025), gerek Tesbîtü delâilî'n-nübüvve'sinde⁷ gerekse el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd vel-'adl isimli ansiklopedik eserinde, hem teslîs hem de Hz. İsa'nın ulûhiyeti inancını tasvir edip

ardından teolojik açıdan reddetmeye çalışmıştır. Bu araştırmada, Hz. İsa'nın ulûhiyetine dair inanç üzerine yoğunlaşılacağı için, tartışmanın sadece bu yönü ele alınacaktır.

Kâdı Abdülcebâr, Muğnî'de yer alan reddiyesinin başında, öncelikle Hıristiyan inançlarını kısaca özetleyip anahatlarıyla bütün Hıristiyanların birleştiği ve birbirinden ayrıldığı hususların genel bir tablosunu farklı mezhepleri dikkate alarak ortaya koymaya çalışır. İlâhî kelâmın ittihâd (birleşme, yani enkarnasyon) ile ete kemiğe bürünerek insanlık uğruna haça gerilip öldürüldüğü esasını bütün Hıristiyanların temel ittifak noktası olarak zikreder.⁸ "İstisnâsız bütün Hıristiyanlar", diyor Kadı Abdülcebâr, "İsa Mesih'in gerçek Tanrı olup Tanrı'dan geldiğini ve O'nunla aynı cevherden olduğunu kabul ederler."⁹ Ortak noktaları belirttikten sonra, farklılıkların temellendirildiği hususlara dikkat çekerek klâsik üçlü sınıflandırmaya yer verir. İttihâdla ilgili ihtilâf noktaları, Hz. İsa'da varlığına inanılan iki tabiatın birbiriyle irtibatı, diğer bir ifadeyle ilâhî tabiatın beşerî olanla ilişkisinin keyfiyeti, Nestûrîler, Melkâîler ile Yakûbîler arasındaki başlıca ayrılık noktalarını teşkil eder.¹⁰

Enkarnasyonun Reddi

Farklı mezhepleri tanıttıktan sonra, Kadı Abdülcebâr bunların her birinin anlayış tarzını redde yönelir. Oğul'un Baba'dan tevellüdüne delil olarak getirilen söz-akıl, sıcaklık-ateş ve ışık-güneş ikilisi tarzındaki alegorik bir açıklamayı yerinde bulmaz. Baba ile Oğul'a atfedilen sıfatların ve ikisi arasındaki ilişkinin bu örnekler üzerine dayanan bir kıyasla mukayese edilemeyeceğini detaylı analizlerle açıklamaya çalışır.¹¹

Müellifimiz, sadece lafzî anlamda değil, mecazî anlamda da 'Tanrı'nın Oğlu' isminin câiz olmadığı kanaatindedir. Zira mecâzî anlamdaki bir kullanımda bile, Tanrı'nın ezel sıfatı zedelenmiş olur. Kanaatince, İsa ile başlayan bir Babalık niteliği Tanrı'nın ezeliğine leke sürer. Ayrıca mecazî anlamdaki evlat edinmede (tebennî) hem yaş hem de tür bakımından bir uyumun mevcudiyeti aranır. Meselâ hiç kimse yaşça kendisinden büyük olan birini evlat edinmeyeceği gibi, bir insanın bir hayvanı evlat edinmesi de mümkünâtan değildir. Yaradan ile yaratılmışlar arasındaki fark, insan ile hayvan arasındaki farktan çok daha öte olduğuna göre, böyle bir kavramı Tanrı ile ilişkilendirmek kesinlikle anlamsızdır. Ayrıca Kadı Abdülcebâr'a göre, bu kavramın mecazî anlamda kullanımı kabul edilecek olsa bile, bu konuda Hz. İsa'nın diğer peygamberlerden bir farkının olamayacağı neticesine varır. Bu durumda sadece İsa'ya değil, diğer peygamberlerin hepsine de 'Tanrı'nın Oğlu' isminin atfedilmesi lazım.¹² Kadı Abdülcebâr, 'baba' ve 'oğul' isimlerinin İbranice'de sırasıyla 'efendi, sahip, müdebbir' ve 'sâlih, itaatkâr, hâlis kul' anlamında kullanıldığının farkında olmakla beraber, aslında Hıristiyanların bu manayı aşarak çok daha ileri gittiklerini belirtir. Zira onlar ilâhî oğulluğu mecazî anlamda değil, hakikî anlamda almışlar ve onlara göre Mesih İsa gerçek Tanrı'dan gelen gerçek Tanrı'dır ve Baba ile aynı cevherdendir.¹³

Kadı Abdülcebâr, akıl ve kıyasa dayanan argümanların ardından kutsal metinlerden geliştirilen delilleri ele alır. İnciller'de İsa'nın Tanrı'yı "benim Babam ve sizin Babanız" (Yuhanna 20:17) ve "Babamız" (Matta 6:9; Luka 11:2) şeklindeki nitelendirmeleri ile Eski Ahit'te geçen Tanrı'nın Davud'a söylediği "Ben ona baba olacağım ve o bana oğul olacaktır" (II. Samuel 7:14) sözleri Hıristiyanlarca ilâhî oğulluğa delil olarak getirilen başlıca örneklerdendir. Müellif, cevabında her şeyden önce rivâyet açısından söz konusu metinlerin mütevâtir olmayıp haber-i âhâd türünden olduklarını belirtir. Dolayısıyla akîde alanında yeterli bir bilgi ifade etmedikleri gibi dayanak olarak da kullanılamazlar.¹⁴ İkinci husus, Eski Ahit'te Tanrı İsrail'i "oğlum, ilkimdir" olarak nitelendirmektedir (Çıkış 4:22). Bu durumda Yakub'un da Tanrı'nın oğlu olarak isimlendirilmesi sonucu çıkmış olur.¹⁵ Özetle, Abdülcebâr'a göre Hıristiyanlar, kutsal kitaplarına yönelik tavırlarında iki tür hataya düşmüşlerdir: Birincisi nakilde; ikincisi ise te'vîl alanında yapılmıştır.¹⁶

Linguistik açıdan da konuya yaklaşılarak tercüme hatalarının etkisine dikkat çeken kelâmcımız, mecazî anlamlı kelimelerin hakikî anlama gelecek şekilde başka bir dile aktarılmasının doğru olmadığını vurgulamaktadır. Eski ve Yeni Ahit'teki mecazları Kur'ân'daki müteşâbihata benzeterek Arapça'dan Farsça'ya yapılan Kur'ân tercümelerinde de bu tür hataların vukû bulduğuna ayrıca dikkat çekmektedir.¹⁷ Bu tür bir hatanın örneği olarak Yuhanna İncili'nde İsa'ya atfedilen "Benim Babam ve sizin Babanız'a gidiyorum" (Yuhanna 20:17) sözlerini örnek olarak göstermektedir. Ona göre, aslında bunun hakikî versiyonu "Benim Rabbim ve sizin Rabbiniz" iken "elif" ile "ra" (eb-rabb) harflerinde hataen vuku bulan yer değişimi sebebiyle anlamı tamamen değiştirecek bir durum ortaya çıkmıştır.¹⁸ Halbuki İncil'deki bu cümleye baktığımızda aslında her iki ifadenin mevcut olduğunu görürüz: "Benim Babamın ve sizin Babanızın, benim Allahım'ın ve

sizin Allahınız'ın yanına çıkıyorum", diyor İsa. Böylece Abdülcebâr'ın bu tespiti onun Kitab-ı Mukaddes'e dair bilgisi ile ilgili birtakım sorular akla getirmektedir. Acaba kendisi doğrudan doğruya Hıristiyan kutsal kitabına erişim imkanına sahip olmuş muydu, yoksa ikincil kaynaklardan yararlanmak suretiyle mi nakilde bulunuyor? Şayet kendisi İnciller'i okuma imkânına sahip idiyse, kullandığı Kitab-ı Mukaddes nüshasının ne tür bir nüsha olduğu ayrıca sorulması gereken başka bir soru. Söz konusu cümle ile Kitab-ı Mukaddes'ten ziyade Kur'ân âyetine atıfta bulunmuş olması da muhtemel. Zira "Benim Rabbiniz ve sizin Rabbiniz" ifadesi, Kur'ân'da birden fazla yerde İsa'ya atfedilmektedir (Âl-i İmrân 3:51; Mâide 5:72, 117; Meryem 19:36; Zuhuruf 43:64). Buna göre, yukarıdaki tespitini Kur'ân'a dayanarak söylemiş olması da ihtimaller arasındadır.

Yapılan araştırmalar, Yuhanna İncili'ndeki bu âyetin asırlar boyunca Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında geçen teolojik tartışmalarda en sık kullanılan ve üzerinde durulan İncil âyetlerinden biri olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde, Hıristiyan inanç tarihi boyunca da merkezî bir yer işgal etmiştir.¹⁹ Süryânî ve Arap Hıristiyan müfessirleri bunu İsa'da beşerî ve ilâhî iki tabiatın varlığına işaret edecek şekilde yorumlamışlardır. Oluşturdukları formülasyona göre, "benim Babam" İsa'da hakikî oğulluğu, "sizin Babanız" kısmınınsa havarîlere yönelik olup ilâhî lutfaya dayanan bir oğulluğu ifade etmektedir. Öte yandan, Müslüman yazarlar söz konusu âyeti İsa'nın insan-ötesi bir varlık olmadığını ve Tanrı'ya nazaran İsa ile havarîleri arasında herhangi bir farkın bulunmadığının işareti olarak yorumlayıp anlamışlardır.²⁰ Meselâ Nestûrî Patriği I Timoteus ile Abbasi halifesi Mehdî arasında geçen diyalog²¹ ile Ali b. Rabben et-Taberî'nin (ö. 240/855)²² konuyla ilgili yorumları bu konuda verilebilecek örneklerdendir.

Mucizevî doğumu sebebiyle İsa'nın ulûhiyetini iddia edenlere karşı Kadı Abdülcebâr'ın Câhız'dan aktardığı ve hemen hemen bütün reddiye yazarlarının kullandığı bir açıklama yer almaktadır. Yaratılış açısından Hz. Adem ile Hz. İsa'yı mukayese eden Kur'ân âyetine (Âl-i 'İmrân 3:59) dayanan bu argümana göre, Hz. Adem'in ilahî oğulluğu daha fazla hak etmesi gerekirdi. Zira o, ne kadın ne de erkek etkeni olmadan yaratılmıştır. Halbuki İsa'nın yaratılışında en azından kadın etkeni mevcuttu.²³

Bir diğer husus da mucizeler konusudur. Hz. İsa'nın gösterdiği mucizelerin ilâhî oğulluğunun bir delili olamayacağını belirtmek üzere diğer peygamberlerden örnekler getirilir. Çünkü mucize bütün peygamberlerin ortak özelliklerindedir ve dolayısıyla bu konuda İsa'nın diğer peygamberlere nazaran bir üstünlüğü ve farklılığı yoktur. Hatta Abdülcebâr'ın nazarında, tecessüd (enkarnasyon) kabul edilse bile, bunun İsa'da ortaya çıkması yerine, üzerinde mucizenin gerçekleştiği objede (İsa vasıtasıyla diriltilen ölü örneği) meydana gelmesi daha anlamlıdır.²⁴ Bütün bu açıklamalardan sonra vardığı sonuç, İncillerde Hıristiyan inançlarına destek olacak açık delillerin mevcut olmadığıdır. Ona göre, kendilerini destekleyen delilden mahrum olan Hıristiyanların tavrı, ileri gelen din adamları ile konsillere tâbi olanları kör bir taklitle takip etmekten başka bir şey değildir.²⁵

Ne var ki, nakil açısından Hıristiyan kutsal kitaplarının güvenilirliğini sorgulamakla beraber, Kadı Abdülcebâr'ın kendi tutumunu desteklemek amacıyla yine aynı kutsal metinlere başvurduğunu görürüz. Kısmî kabul ile kısmî red tavrını benimsediğini gördüğümüz müellif, Tesbît'te Hz. İsa'nın misyonunun peygamberlikten öte geçmediğini ispatta Kitab-ı Mukaddes'ten bolca nakillerde bulunur.²⁶ Hıristiyanların kendisine isnâd ettiklerinin (meselâ Matta 28:19) aksine Hz. İsa Allah'ın birliği, ezeliği (kıdem), rubûbiyeti ve hikmetini kabul ederek geçmiş peygamberleri tasdik etmiştir.²⁷

Hıristiyan teologlarca yazılan apolojilerde Eski Ahit âyetlerinin teslîs ve tecessüd inancını destekleyecek şekilde te'vîl edildiği görülür. Meselâ "insanı bizim sûretimizde yaratalım" (Tekvîn 1:26) cümlesindeki çoğul eki teslîs inancına uygun bir şekilde yorumlanmıştır. Hatta bununla kalmayarak Kur'ân'dan da kendi inançlarını destekleyecek deliller getirmeye çalışmışlardır. Hıristiyan yazarlar, örneğin âyet el-kürsî'de (Bakara 2: 255) geçen Allah, Hayy ve Kayyûm isimlerinin, besmeledeki Allah, Rahmân ve Rahîm'in,²⁸ bazı âyetlerde görülen çoğul eklerinin (Me'âric 70:40; Kadir 97:1) teslîse; başka âyetlerin (meselâ Beled 90:3) Baba ve Oğul'a işaret ettikleri şeklinde yorumlanmıştır. Aynı şekilde Hz. İsa'yı kelimetullâh ve rûhullâh olarak nitelendiren (Nisâ, 4:171) âyet de sıkça kullanılan deliller arasındadır. Bu tutumu benimseyen Hıristiyan mütekellimlere göre, Hz. Muhammed aslında Hıristiyanlık mesajını getirip duyurmuş olduğu halde tâbîleri onu gerektiği gibi anlayamamışlardır. Bu tür yorumları reddeden Kadı Abdülcebâr, bu tarz bir Kur'ân tefsirini Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği mesajla açıkça çelişkili görmektedir. Zira Hıristiyanları teslîs inançları sebebiyle açıkça reddeden âyetler göz ardı edilerek yapılmış böyle bir yorumun kesinlikle kabul edilir ve anlamlı bir tarafı olamaz.²⁹

Kadı Abdülcebbâr'ın nazarında Hıristiyanlar, Eski Ahit peygamberlerine inanıp onlara tâbi olduklarını söylemeler de aslında onların tebliğ ettiği esaslara uymamaktadırlar. Çünkü onların tebliğ ettiği esaslar Tanrı'nın katıksız birliğini ifade etmekte idi. Peygamberlerin hiçbiri, Hıristiyan Tanrı inancını öğretip tebliğde bulunmamıştır. Dolayısıyla, Hıristiyanların önceki peygamberlerin yolundan yürüdüklerine dair iddiaları kendi öğretileri ile çelişmektedir. Bilakis, Hıristiyan Tanrı doktrini Grek filozoflarının görüşlerine dayanmaktadır.³⁰

Abdülcebbâr'a göre, Hz. İsa'nın getirdiği din Roma âdetlerinin kabulü ile deformasyona uğramıştır. Bunun müsebbipleri de ilk dönem kilise mensupları³¹ ile İsa'nın mesajını bozarak Romalılar'a ait uygulamaları İsa'ninkine tercih eden Pavlus'tur.³² Sonuç olarak, kelâmcımızın nazarında "Romalılar Hıristiyan olmamış, aslında Hıristiyanlar Romalılaştırılmış".³³ Başta İmparator Konstantin'in siyasî güç ve etkisiyle bozulmuş İsevîlik anlayışı empoze edilerek yaygınlaştırılmış, ardından haleflerince tahrife devam edilmiştir.³⁴ Aryus gibi ilâhî kelâm olan Mesih'in mahlûk olduğuna inananlar reddedilmiş, İznik konsili neticesinde kabul edilen inanç formülasyonu Kostantin'in baskıcı tutumu sonucunda kabul ettirilip yürürlüğe konmuştur. Böylece, İsa'nın ulûhiyetine dair inanç siyasî baskı ve kılıç zoru ile yaygınlaştırılarak muhalif görüşler susturulmuştur.³⁵ Nihai olarak Hıristiyanlar, hem inanç esasları (usûl) hem de dinî ameller (furû') konusunda İsa'nın öğretisine ters davranmışlardır.³⁶

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Mu'tezile kelâmcısı Kadı Abdülcebbâr'ın temel amacı Tanrı'yı yaratılmışlık çizgisinden ayırmaktır. Hareket noktası, Kur'ân öğretisine dayanan ilâhî zât ve sıfatların aşkınlığı anlayışıdır. Her şeyin sahibi ve müdebbiri olan Allah'ın, çocuk edinmekten münezzehe olduğunu, buna ihtiyacının bulunmadığını (Yûnus 10:68) ve yer ile gökteki nizamın Allah'ın teklîğine işaret ettiğini belirten (Enbiyâ 21:22) âyetler, onun çizgisini belirlemiş görünmektedir.³⁷ Dolayısıyla, ona göre teslîs inancı üç Tanrı inancına eşdeğerdir ki, "Hıristiyanlar üç Tanrı ve üç Rabb'e inanıp tapmaktadırlar" sözü de bunun açık göstergesidir.³⁸

Sonuç olarak Müslüman kelâmcıların Hıristiyanlık'la ilgili görüşlerine genel bir bakış yapan bu kısa yazımızda, anahatlarıyla teolojik tartışma noktalarının, takip edilen metodların ve kullanılan argümanların tasvirine çalışılmıştır. Kadı Abdülcebbâr örneğinde de görüldüğü üzere Hıristiyan teolojisi hakkında geniş bilgiye sahip Müslüman yazarlar, kendi tutumlarını doğrulamak maksadıyla Kitab-ı Mukaddes'ten nakillerde bulunmaktan çekinmemişlerdir, tıpkı Hıristiyan mütekellimlerin yine aynı amaçla Kur'ân-ı Kerim'e başvurmaktan kendilerini alıkoymadıkları gibi. Her iki geleneğe mensup teologların birbirleri hakkında yazdığı eserlerin bir diğer özelliği de esas itibarıyla kendi dindaşlarına hitâben yazılmış olmalarıdır. Diğer bir ifadeyle, karşılıklı tartışma yerine, söz konusu metinler, kendi dindaşlarını 'öteki' geleneğin geliştirdiği argümanlara karşı bilinçlendirmek amacıyla kaleme alınmışlardır. Bu da kimi zaman 'öteki'nin açıklamalarına kulak vermeyip onları dikkate almamayı ve yanlış anlaşılmalara da doğurmuştur. Reddiye literatürünün diğer alanlarında olduğu gibi (meselâ İslâm dairesi içerisindeki mezhepler arası yazılar; Kelâm aleyhtarlarının Kelâm ilmine yönelik reddiyeleri vs.), dinler-arası polemikler alanında da keskin bir dilin kullanılmış olması yaygın özelliklerden biridir. İşin bu boyutuna biraz da dönemin ve şartların getirdiği 'akademik dil' kavramı ve anlayışı içerisinde bakma ihtiyacı vardır. Öte yandan, teolojik bazda yapılmış tartışmaların gerçek hayatta aynı toplumu paylaşmaya engel olmadığını da görüyoruz. Yazımızın en başında belirttiğimiz gibi bu konuda verilecek en güzel örnek, Necrân heyetiyle yapılan teolojik tartışma ve ardından Hıristiyanların câmi içerisinde ibâdetlerini gerçekleştirmeleri olayıdır.

Öz

Daha ilk dönemlerden itibaren Müslümanlarla Hıristiyanlar sahip oldukları farklı dinî özelliklerin bir sonucu olarak, birbirlerinin dinî esasları hususunda karşılıklı teolojik tartışmalara girişmişlerdir. Bu kısa araştırmada, Müslüman yazarların reddiye amacıyla kaleme aldıkları eserlere genel bir bakış yapılarak Mu'tezile kelâmcılarından Kadı Abdülcebbâr (ö. 415/1025) örneği üzerinde durulmaktadır. Her iki dinî geleneğe ait teologlar arasında geçen karşılaşma ve dinî tartışmaların bir şahidi konumundaki reddiyeler, genel olarak İslâmî öğretilere ters düşen birtakım Hıristiyan doktrinlerini konu edinmişlerdir. Tartışmanın özü Hıristiyan öğretisinin başlıca iki temel doktrini üzerinde merkezîleşmektedir: teslîs ve tecessüd. Bu yazı bunlardan ikincisi, yani Hz. İsa'nın ulûhiyeti inancını teolojik açıdan tartışan ve reddetmeye çalışan Kadı Abdülcebbâr'ın görüşlerinin tasvirine çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kitab-ı Mukaddes, İncil, Hıristiyanlık, Hz. İsa, teslîs, tecessüd (enkarnasyon), reddiye, polemik, Kadı Abdülcebbâr.

Abstract

From the earliest encounters onward both Muslims and Christians entered into theological debates regarding each other's principles of faith, as a result of the differences they hold. This short article gives a general overview of Muslim refutations of Christianity, followed by an admittedly limited analysis of the medieval Mu'tazilite theologian, Qâdî 'Abd al-Jabbâr's (ö. 415/1025) contribution to this field. Muslim polemics of Christianity are the best examples testifying to the encounters and religious disputes between the theologians of these two traditions. They deal with particular Christian issues and doctrines that are considered to contradict Islamic teachings. The central attention of these discussions is directed toward two major Christian doctrines, Trinity and Incarnation. This paper dealing with the latter, describes Qâdî 'Abd al-Jabbâr's ideas, the way he discusses and refutes the doctrine of divinity of Jesus.

Key Words: Holy Book (Old and New Testament), Bible, Christianity, Jesus, trinity, incarnation, refutation, polemics, Kadî Abdülcebbâr

Dipnotlar

1. Nocrân Hıristiyan heyeti hakkında bkz. A. Guillaume, *The Life of Muhammad: A Translation of Ibn Ishaq's Sirat Rasul Allah*, Karachi: Oxford University Press, 1978, s. 270-277; İrfan Shahîd, "Nadrân", *The Encyclopaedia of Islam: New Edition*, vol. VII, Leiden-New York: E.J. Brill, 1993, s. 871-872. Ayrıca Hz. Muhammed'in Nocrân'daki Hıristiyanlara gönderdiği mektuplar ile kendilerine verdiği ahit hakkında bkz. Muhammed Hamidullah, *Mecmu'atü'l-vesâ'iki's-siyâsiyye fi'l-'ahdi'n-nebevî ve'l-hilâfeti'r-râşide*, Kahire: Mektebetü's-sekâfiyyeti'd-dîniyye, 1941, s. 92-108.
2. Kilise konsilleri doğrultusunda gelişen Hıristiyan öğretilerini benimseyenler. Diğer bir ifadeyle, 451 Kadıköy Konsili'nde belirlenen Kristolojik (Mesihbilim) formülü kabul edenlere verilen isim. Daha sonraki tarihlerde Katolik ve Ortodoks diye ikiye bölünecek olan ve dönemin Roma imparatoru tarafından (melik) kabul edilen resmî Hıristiyanlık.
3. 431 Efes Konsili tarafından aforoz edilen İstanbul piskoposu Nestorius'un (ö. 451 sonrası) Kristolojik (Mesihbilim) öğretilerini benimseyenler. Ayrıca Doğu Kilisesi ve Doğu Süryânî Kilisesi olarak da isimlendirilmektedirler.
4. İsim itibarıyla Antakya piskoposu Yakub Baradey'e (ö. 578) nispet edilen Yakûbîlik, genel olarak Monofizitler'i ifade etmekle beraber, özellikle Süryânî Ortodoks kilisesi (Bati Süryânî Kilisesi) mensupları için kullanılmaktadır.
5. Bkz. Daniel Sahas, *John of Damascus on Islam. The 'Heresy of the Ishmaelites'*, Leiden: E. J. Brill, 1972, s. 2 ve 26; İsmail Taşpınar, 'Doğu'nun Son Kilise Babası Yuhanna ed-Dimeşki (649-749) ve İslâm', *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul, 21 (2005), s. 25-29.
6. Guillaume, *The Life of Muhammad*, s. 271-272.
7. Tesbîtü delâili'n-nübüvve'nin Hıristiyanlığa bakışı hakkında bkz. Gabriel Said Reynolds, *A Muslim Theologian in the Sectarian Milieu: 'Abd al-Jabbar and the Critique of Christian Origins*, Leiden: Brill, 2004.
8. el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl, nşr. Mahmûd Muhammed el-Hudayrî, Kahire: ed-Dârü'l-Misriyye li't-te'lîf, 1963, c. V, s. 80-81.
9. Tesbîtü delâili'n-nübüvve, nşr. Abdülkerim Osman, Beyrut: Dârü'l-'Arabiyye li't-tibâ'a ve'n-neşr ve't-tevzî', c. I, s. 110.
10. el-Muğnî, c. V, s. 82-84.
11. A.g.e., c. V, s. 102-103.
12. A.g.e., c. V, s. 105.
13. Tesbît, c. I, s. 120-121.

14. el-Muğnî, c. V, s. 110. Bunlardan başka Tesbît'te, yine Hıristiyanların İsa'nın ulûhiyetinin dayanağı olarak çokça kullandıkları kutsal metinlerinden şunlara da yer verir: Hz. İsa'nın mucizevî doğumu (Luka 1:26-45), güvercin şeklinde görünen Kutsal Ruh ile vaftiz edilmesi (Luka 3:21-22), "Şabat'ın Efendisi" ifadesi (Luka 6:5), "Baba'dan başka hiç kimse Oğlu bilmez; Oğul'dan ve Oğlun keşfetmeği dilediği kimseden başkası da Baba'yı bilmez" (Mattâ 11:27) ile "İbrahim olmadan önce ben varım" (Yuhanna 8:58) sözleri. (bkz. Kitab-ı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit, İstanbul 1996; Tesbît, c. I, s. 101-104).
15. el-Muğnî, c. V, s. 109-10; bkz. Câhız, el-Muhtâr fi'l-redd 'ale'n-nasârâ, nşr. Muhammed Abdullah eş-Şerkâvî, Beyrut: Dârü'l-ciyel, 1991, s. 72-75.
16. el-Muğnî, c. V, s. 142-143.
17. el-Muğnî, c. V, s. 111; bkz. Câhız, a.g.e., s. 73, 78.
18. el-Muğnî, c. V, s. 111.
19. Martin Accad, "The Ultimate Proof-Text: The Interpretation of John 20.17 in Muslim-Christian Dialogue (Second/Eighth-Eighth/Fourteenth Centuries)", Christians at the Heart of Islamic Rule: Church Life and Scholarship in 'Abbasid Iraq, ed. David Thomas, Leiden: E. J. Brill, 2003, s. 200.
20. A.g.e., s. 202-213.
21. A. Mingana, "The Apology of Timothy the Patriarch before the Caliph Mahdî", Woodbrooke Studies (Bulletin of the John Rylands Library), 12 (1928), s. 20; ayrıca bkz. Lejla Demiri, Muslim-Christian Dialogue in the Eighth Century: The Nestorian Patriarch Timothy I and the Abbasid Caliph al-Mahdî, Roma: Pontificia Università Gregoriana (basılmamış yüksek lisans tezi), 2004, s. 42-43.
22. Kitâbü'r-redd 'ale'n-Nasârâ, nşr. I. A. Khalife - W. Kutsch, Mélanges de l'Université Saint Joseph, Beyrut 36 (1959), s. 122, 134-135.
23. el-Muğnî, c. V, s. 108-109; Tesbîtü delâilî'n-nübüvve, c. II, s. 426-427; bkz. Câhız, a.g.e., s. 82-83.
24. el-Muğnî, c. V, s. 124.
25. A.g.e., c. V, s. 144.
26. Tesbît, c. I, s. 111-114.
27. A.g.e., c. I, s. 114 ve devamı.
28. Bu iki âyeti kullananlar arasında meselâ Melkâîler'den Antakyalı Pavlus (ö. 1180) vardır. Ayrıca ona göre teslîs ve enkarnasyon inancı İslâmiyet'teki ilâhî sıfatlar konusuna benzemektedir. Sonuç olarak, Kur'ân'da geçen haberî sıfatlar statüsünde kabul edilip değerlendirilmelidirler. (bkz. Muzammil H. Siddiqi, "Muslim and Byzantine Christian Relations: Letter of Paul of Antioch and Ibn Taymiyah's Response", Orthodox Christians and Muslims, ed. N. M. Vapolis, Brookline: Holy Cross Orthodox Press, 1986, s. 36.)
29. Tesbît, c. I, s. 115-118.
30. A.g.e., c. II, s. 429-430.
31. A.g.e., c. I, s. 152-56.
32. A.g.e., c. I, s. 156-60.
33. "Vecedte'n-nasârâ terevvemû ve race'û ilâ diyânâti'r-rûm ve lem tecidi'r-rûm tenessarû", Tesbît, c. I, s. 158.

34. A.g.e., c. I, s. 160-164.

35. A.g.e., c. I, s. 163.

36. A.g.e., c. I, s. 182.

37. A.g.e., c. II, s. 427.

38. A.g.e., c. I, s. 110.

: Lejla DEMIRI